

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.096>
УДК 94:355.48(470:477)“2022/2024”:[341.16:001ЮНЕСКО

Ігор ВОЗНИЙ

доктор історичних наук, професор кафедри філософії та культурології,
Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)
www.voznyj.igor@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5808-7127>

ЗАХИСТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Мета — проаналізувати масштаби руйнування культурної спадщини України в умовах російсько-української війни, виявити загрози, розглянути факти, що свідчать про порушення на тимчасово окупованих територіях відповідних норм міжнародних договорів і конвенцій, опрацювати можливі шляхи відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини з використанням досвіду країн, що пережили воєнні конфлікти. **Методологія** базується на застосуванні загальнонаукових методів дослідження, зокрема компаративного, статистичного аналізу, історико-системного, порівняльно-історичного, синергетичного, культурологічного та аксіологічного підходів й ін. **Наукова новизна.** Проаналізовано досвід подолання наслідків руйнування культурної спадщини у країнах, де були воєнні конфлікти. Розглянуто діяльність ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій щодо вдосконалення відповідних аспектів гуманітарного права. Проаналізовано проблему реституції культурних цінностей, втрачених на тимчасово окупованих територіях. Окреслено основні напрями пам'яткоохоронної діяльності щодо збереження, відновлення зруйнованих і повернення викрадених культурних цінностей, об'єктів культурної спадщини в умовах війни та в повоєнний період. **Основні результати.** З перших днів повномасштабної війни ЮНЕСКО й інші організації підтримали нашу державу в подоланні наслідків російської агресії щодо культурної спадщини. Захист матеріальних свідчень української історії, невід'ємної складо-

Цитування: Возний І. Захист культурної спадщини України в контексті російсько-української війни. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 96—120. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.096>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

вої світового культурного надбання став одним зі стратегічних напрямів. Розробляються різноманітні проекти, грантові програми для збереження й відновлення об'єктів культури, в тому числі на тимчасово окупованих територіях. Україна повинна стати ініціаторкою та активною учасницею творення дієвої системи охорони культурної спадщини, вироблення новітніх механізмів міжнародного права, які стосувалися б означеної проблематики. Вже сьогодні вітчизняні пам'яткоохоронні служби, правоохоронні органи та громадські організації повинні посилити моніторинг ситуації й документування злочинів окупантів, спрямованих проти об'єктів культури, щоб в подальшому через міжнародні судові інстанції вимагати повернення та відновлення втрачених матеріальних і нематеріальних цінностей. Перспективи подальших студіювань визначаються актуальністю дослідження механізмів обліку втрачених об'єктів культурної спадщини, розробки стратегічних напрямів збереження й відновлення таких об'єктів з урахуванням світового досвіду.

Ключові слова: культурна спадщина, російсько-українська війна, музеї, культові та мистецькі споруди, міжнародне гуманітарне право, ЮНЕСКО.

Російсько-українська війна, що розпочалася 2014 р., спричинила найбільшу після 1945 р. міжнародну кризу. Серед іншого під прицілом агресора опинилася й українська культурна спадщина. Згідно зі ст. 8 Римського статуту, «умисний напад на цивільні об'єкти, які не є воєнними цілями, умисне завдання ударів по культових спорудах, об'єктах освіти, мистецтва, науки, благодійності, по історичних пам'ятках тощо є воєнним злочином проти людяності», який підлягає розгляду Міжнародного кримінального суду [1—2]. Нищення пам'яток української культури сьогодні не є чимось новим, оскільки Росія вже кілька століть прагне провести «культурну зачистку» всього українського [3—4]. Новітня історія України свідчить, що періоди окупації, тоталітаризму та насильницьких змін нашої минувшини пов'язані в першу чергу з руйнуванням і фальсифікацією історичної пам'яті народу, плундруванням автентичних об'єктів культурної спадщини, що зрештою призводить до асиміляції, моральної деградації та повного знищення нації. Невипадково культурні, інтелектуальні й історичні цінності суспільства визнаються об'єктами національної безпеки [5].

Тож цілеспрямований підхід до вивчення проблеми фіксації, відновлення зруйнованих і пошкоджених об'єктів культури, повернення незаконно вилучених та вивезених культурних цінностей є актуальним завданням для нашої країни. Важливість запропонованої проблематики полягає ще й у тому, що в умовах відкритої агресії масштаби знищення об'єктів культурної спадщини весь час прогресують. Наше дослідження базується на відкритих джерелах. Проаналізовано також відповідні міжнародні та національні нормативні акти [1, 6—7].

Проблеми, пов'язані зі збереженням культурної спадщини в умовах воєнних конфліктів, розглядалися ще до початку російсько-української війни. В основному аналізувався досвід країн, де були бойові дії [8—13]. Актуальною для України ця тема стала з початком російської агресії у 2014 р. Почали з'являтися статті, присвячені аналізу загроз історико-культурній спадщині, шляхам її захисту, трансформації міжнародної законодавчої бази відповідно до нових реалій [14—15]. У спеціальній рубриці «Українського історичного журналу» опубліковано матеріали

панельної дискусії [16], а також аналітичні статті, що стосуються заявленої проблематики. Інститут історії України НАН України видав колективну монографію, де вміщено, зокрема, статті Г. Денисенко, В. Солошенко, що стосуються проблем культурної спадщини в умовах російсько-української війни [17]. Національний інститут стратегічних досліджень виступив з аналітичною доповіддю, в якій питання захисту та збереження культурної спадщини розглянуто як складову національної безпеки [18]. Н. Тарасенко у своїй аналітичній статті торкається проблем втрат і ризиків для культурної спадщини під час війни [19]. У грудні 2023 р. Фонд підтримки фундаментальних досліджень презентував звіт за результатами моніторингу злочинів проти музеїв та нематеріальної культурної спадщини [20]. У вересні 2024 р. співробітники Кримського інституту стратегічних досліджень провели пресконференцію, присвячену результатам реалізації проекту «Культурна спадщина України під час війни: посилення голосів українських експертів» [21]. Відбуваються круглі столи та міжнародні науково-практичні конференції, на яких розглядаються актуальні питання захисту культурних цінностей [22—24]. Низка досліджень стосується правових норм збереження культурної спадщини та повоєнних реституцій [25—26]. Виходять аналітичні статті й у різноманітних збірниках наукових праць [27—29]. О. Рішняк провів компаративний аналіз долі культурної спадщини у воєнних конфліктах другої половини ХХ — початку ХХІ ст. [30]. З'явилися дослідження, присвячені збереженню культурної спадщини після розгортання повномасштабної фази війни [31—34].

До початку «гібридної війни» Росії проти України наша держава посідала чільне місце серед країн Європи за загальною кількістю пам'яток культурної спадщини — понад 170 тис. об'єктів. Проте ситуація докорінно змінилася в лютому 2014 р. Гостро постало питання щодо долі об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей загалом, які залишилися на окупованих територіях. Згідно з оприлюдненими даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. в АР Крим діяли 34 музейних установи різного типу. Тут налічувалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України. У Севастополі працювали 5 музеїв, де зберігалися 320 163 предмети державної частини Музейного фонду України [35, с. 7]. На півострові розташовано 3800 нерухомих пам'яток культури. Серед них Херсонес Таврійський та його хора, Бахчисарайський палац кримських ханів і Чуфут-Кале, комплекс пам'яток Судацької фортеці VI—XVI ст. й т. д. [18, с. 24]. Окрім того, наша держава втратила контроль над низкою музейних установ, чії колекції становлять надзвичайну цінність [30, с. 161].

Проводиться моніторинг стану пам'яток, фіксуються злочинні дії путінського режиму. У законі України від 14 квітня 2014 р. «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (ст. 5, п. 7) зазначено: «Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію, як на державу, що здійснює окупацію» [36].

Суспільного резонансу набуло питання щодо подальшої долі експонатів із кримських музеїв, які ще до захоплення півострова були відправлені на виставку

спочатку в Німеччину (до 19 січня 2014 р.), а згодом у Нідерланди, в Музей Алларда Пірсона при Амстердамському університеті (іл. 1; тут і далі ілюстрації з відкритих джерел) [37]. Розпочалися дискусії навколо питання, куди саме мають повертатися експонати — в Україну, Росію чи окремо до кожного музею, звідки вони були взяті. Міністерство культури України однозначно висловилося за повернення всіх предметів з Амстердама саме в Україну [38, с. 39—44]. Росія домагалася повернення їх до Криму. Юридичні процедури тривали майже десять років. Нарешті Верховний суд Нідерландів у червні 2023 р. виніс остаточну ухвалу. Тож у листопаді того року до Києва доставили всі 565 експонатів, узятих свого часу з Музею історичних коштовностей (філія Національного музею історії України), Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, Керченського державного історико-культурного заповідника, Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь), Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Місцем для зберігання колекція визначено Національний музей історії України [39].

Дії окупаційної влади створили пряму загрозу унікальному Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (включений за поданням України до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО) та його музейним фондам. Так, 9 липня 2015 р. наказом головного управління культури міста Севастополя генеральний директор заповідника А. Кулагін був знятий із посади, а на його місце призначений благочинний Севастопольського округу УПЦ (МП) протоієрей С. Халюта. Співробітники заповідника у відкритому листі висловили свій протест, указуючи на те, що Херсонес — науково-дослідна та просвітницька установа, яка займається історією й археологією античної, середньовічної епох [40, с. 769—770].

У липні 2015 р. у зоні охорони археологічного шару було розгорнуто будівництво розважального об'єкта з парком, музеєм, глядацьким амфітеатром. Під таку «модернізацію» територію заповідника вимощують сучасною тротуарною плиткою без належних дозволів і документації (іл. 2) [41]. 1 серпня указом президента Росії «Херсонес Таврійський» внесено до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації. Міністр культури України В. Кириленко назвав таке рішення незаконним, яке не має жодних юридичних наслідків [42].

У 2016 р. з демонтажу даху, кольорових вітражів розпочалася «реставрація» єдиного у світі зразка кримськотатарської палацової архітектури — Ханського палацу в Бахчисарай. При цьому автентичні матеріали замінювалися на сучасні. Перед початком робіт звідси в Росію вивезли близько 300 найцінніших експонатів, подальша доля яких невідома (іл. 3) [19, с. 8; 43—44].

На території захопленого Криму російська влада розгорнула масштабні археологічні розкопки, які, згідно з нормами міжнародного права, незаконні. Під час будівництва автомагістралі «Таврида» (2017—2020 рр.) археологи через авральний режим робіт та ігнорування навіть норм російського пам'яткоохоронного законодавства, знищили понад 90 пам'яток. У рамках зведення музейно-храмового комплексу «Новий Херсонес» росіяни, проводячи з 2021 р. «рятувальні архео-

логічні розкопки», виявила 3,5 млн артефактів і сотні об'єктів різних епох. Однією з найважливіших знахідок став Госпітальний курган із рештками поховання сім'ї боспорської знаті (іл. 4). В Інкерманській долині під час розкопок могильника Кіль-Дере-1 зібрали найбільшу на півострові колекцію пізньоскіфських могильних каменів (232 могили та 63 стели або вирізьблені могильні плити) [45]. У 2018 р. на березі р. Бельбек біля Севастополя виявлено некрополь римського часу (200 поховань). При спорудженні Керченського мосту біля мису Ак-Бурун водолази знайшли теракотову голову античних часів. Це перша така знахідка в Північному Причорномор'ї. Досі тривають розкопки фортеці понтійського та скіфських царів Кара-Тоба (IV ст. до н. е.), що розташована в північно-західній частині півострова. У 2024 р. окупанти продовжили розкопки в Киз-Аулі — некрополі невідомого стародавнього міста, а на плато Ескі-Кермен завершили «дослідження» унікального християнського храму [46]. Від 2014 р. у Криму знищено близько 150 об'єктів археологічної спадщини.

Страждають не лише пам'ятки матеріальної культури. Так, 12 липня 2016 р. з фондів Феодосійської національної картинної галереї ім. І. Айвазовського в Москву, у Третьяковську галерею «на виставку» вивезено 38 картин. Твори мали повернути у Феодосію 2017 р. до відзначення 200-річчя від дня народження І. Айвазовського [47]. Проте цього не сталося.

20 жовтня 2015 р. уряд Російської Федерації включив 220 об'єктів культурної спадщини Криму й Севастополя до Єдиного списку пам'яток історії та культури федерального значення (народів Росії). Ці дії суперечать вітчизняному й міжнародному праву [48, с. 27].

Про стан і збереження об'єктів культурної спадщини України на території Донецької та Луганської областей інформації значно менше. До 2014 р. на Донеччині працювали 49 державних музейних закладів (26 музеїв, 8 філій, 15 відділів). Після захоплення частини області (станом на 2016 р.) — лише 30 (разом із філіями) та історико-культурний заповідник у м. Святогірськ [48, с. 12]. Так само на Луганщині нараховувалося 37 державних музейних закладів (18 музеїв, 4 філії, 15 відділів), а на 2016 р. — лише 14 [48, с. 13]. Найбільші ж музеї краю залишилися на підконтрольній росіянам території. Наприклад, у самому лише Донецьку 2014 р. функціонували 140 музеїв і музейних кімнат різного підпорядкування. Доля історико-культурних цінностей, що були там, залишається невідомою.

Масоване застосування російськими військами та незаконними збройними формуваннями артилерії призвело до руйнувань об'єктів культурної спадщини. Так, у результаті обстрілу у серпні 2014 р. в Донецькому обласному краєзнавчому музеї з 29 виставкових залів уціліли лише 3. Доля музейної колекції виробів із золота невідома [49]. В Донецьку пограбовано музей Другої світової війни, у ході бойових дій зруйновано меморіальний комплекс «Савур-Могила» (іл. 5), а у центрі сучасного мистецтва «Ізоляція» облаштували катівню [50].

Цікаві матеріали зібрано в Горлівському художньому музеї. Це понад 3 тис. творів мистецтва (серед них, наприклад, 28 робіт М. Реріха). В Горлівському музеї мініатюрної книги ім. В. Разумова 7 тис. міні-, мікрокнижок із 59 країн на 102 мовах. Це

єдиний в Україні музей із такою колекцією. Вона перебуває під загрозою знищення. Луганський обласний краєзнавчий музей мав зібрання з понад 50 тис. предметів, серед яких чимало раритетів. Доля їх на сьогодні невідома [48, с. 13, 30—31].

24 лютого 2022 р. почалася повномасштабна фаза війни Росії проти України. Агресор постійно порушує міжнародне гуманітарне право (що обмежує сторони збройного протистояння у засобах і методах ведення війни та захищає також культурні цінності) [51], норми Женевських конвенцій (особливо IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 1907 р.). У ст. 56 документа, зокрема, зазначається: «Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню» [52]. Однак Росія не зважає на жодні правила, все придатне до вивезення — вивозиться, решта знищується. Очевидним є цілеспрямоване варварське ставлення до історії українського народу та руйнування будь-чого, що може відображати українську ідентичність. Директор місії USAID в Україні Дж. Гоуп стверджує: «Зловмисне, прицільне знищення Росією українських культурних пам'яток є величезною втратою для України, Європи та всього світу. Намагаючись стерти культуру й історію України, Кремль прагне стерти саме поняття української нації» [51].

Масштабність втрат вражає. Станом на кінець січня 2025 р. через російську агресію в Україні постраждали 1333 об'єкти культурної спадщини. З них національного значення — 131, місцевого — 1126, щойно виявлених — 76. Загалом пошкоджень зазнали пам'ятки культури у 18 областях та Києві. Збитків зазнали також 2185 об'єктів культурної інфраструктури, з них 409 знищені (18,7 %) [53]. Найбільші втрати в Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській і Києві, Миколаївській, Луганській, Одеській, Запорізькій областях. Загальна сума збитків від руйнування пам'яток культурної спадщини на початок 2024 р. (новіші дані поки що відсутні) перевищила 19 млрд дол. [54]. За інформацією ЮНЕСКО (знову ж таки станом на січень 2024 р.), для відновлення культурних об'єктів знадобиться не менше 9 млрд дол. і принаймні 10 років на відбудову. Але це далеко не остаточна сума, оскільки бойові дії тривають [55].

Значну частку культурної спадщини України становлять музейні установи, які потерпають від російських обстрілів, опинилися в окупації, зазнають пограбувань. На кінець січня 2025 р. пошкоджено або знищено 120 музеїв і галерей [53]. Уже в перші дні повномасштабної війни на Київщині згорів Іванківський історико-краєзнавчий музей, де зберігалися живописні роботи М. Примаченко [56—57]. У травні 2022 р. вщент зруйновано Національний літературно-меморіальний музей Г. Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині.

До великої культурної втрати відносимо знищення Мелітопольського краєзнавчого музею, де знаходилася колекція «скіфського, гунського і сарматського золота» (IV—II ст. до н. е., 275 предметів), виявлена археологами ще в 1954 р. Припускають, що це одне з найбільших і найдорожчих зібрань України могли перемістити у Крим [58]. Російські загарбники за сприяння місцевих колабораціоністів вивезли всі цінні експонати з маріупольських краєзнавчого та художнього

ім. А. Куїнджі (іл. 6) музеїв. Вкрадено оригінали картин А. Куїнджі, І. Айвазовського, інших митців. При відступі з Херсона окупанти розграбували обласний краєзнавчий музей. До Криму й Росії вивезено 80 % колекції Херсонського художнього музею ім. О. Шовкуненка (перед війною тут зберігалися 14 тис. експонатів). Херсонські музейники вже ідентифікували (станом на вересень 2024 р.) 126 творів мистецтва, які опинилися у Сімферополі [59]. Викрадені з художньої галереї ім. А. Гавдзинського в Новій Каховці картини також «знайшлися» у сімферопольському Центральному музеї Тавриди.

Фіксуються непоодинокі випадки використання об'єктів культурної спадщини для потреб ведення воєнних дій. Особливо це стосується курганів на сході України. Характерний приклад — доля Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Крім того, що він був пограбований (120 музейних предметів вивезено у Крим) (іл. 7), його ще й замінували. Згодом росіяни тут створили філію історико-археологічного музею-заповідника «Херсонес Таврійський». Це все робилося під егідою Російського історичного товариства з подачі В. Путіна, котрий бачить у цих пам'ятках «колиску російського православ'я» [60].

Від дій загарбників постраждали релігійні споруди. Деякі з них відновити буде неможливо. До найвизначніших можна віднести Всіхсвятський скит Святогірської лаври, який вважається одним із найкращих зразків дерев'яної храмової архітектури початку ХХ ст. та був найбільшим дерев'яним храмом України; найбільшу православну церкву Одеси, пам'ятку ХVІІІ ст. — Спасо-Преображенський кафедральний собор УПЦ (МП), внесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (іл. 8); дерев'яний храм Різдва Пресвятої Богородиці (друга половина ХІХ ст.) у с. В'язівка на Житомирщині [19, с. 15—16]. Станом на січень 2025 р. Росія пошкодила або зруйнувала в Україні понад 600 храмів різних конфесій. Понад половина від усіх (322) належать до УПЦ (МП), більше чверті (169) — протестантські [61]. Зафіксовані випадки ведення вогню по юдейських, мусульманських, індуїстських релігійних спорудах. Так, 16 червня 2022 р. у Сіверськодонецьку під час обстрілу ісламського культурного центру «Бісмілля» загинули 25 людей, які прийшли сюди набрати води зі свердловини [62].

Розширення географії воєнних дій обернулося втратами нерухомих об'єктів, у багатьох областях України внаслідок обстрілів постраждала значна кількість пам'яток архітектури. Станом на 25 січня 2024 р. серед зруйнованих об'єктів було 285 пам'яток архітектури, 269 — архітектури та містобудування, 213 — історії, 33 — архітектури й історії (іл. 9) [63].

За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, за час від початку повномасштабної війни до кінця січня 2025 р. зруйновано або знищено 1056 клубів і палаців культури, 166 закладів мистецької освіти [53]. Лише в перші дні вторгнення руйнувань зазнали Чернігівський обласний молодіжний центр, Маріупольський міський палац культури, Дніпровський будинок органної та камерної музики, Київська мала опера, Донецький академічний обласний драматичний театр (Маріуполь), центральний будинок культури м. Ірпінь на Київщині (іл. 10).

Не менше постраждали й бібліотеки: станом на кінець січня 2025 р. — 784. Так, прицільним ударом знищено архів-бібліотеку Фонду В. Чорновола у с. Лісова Буча, згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади, пошкоджено центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. Каразіна, чернігівські міську бібліотеку ім. М. Коцюбинського та обласну бібліотеку для юнацтва (іл. 11).

На захоплених територіях України окупанти разом із місцевими колабораціоністами намагаються нав'язати проросійську візію історії. З бібліотек вилучається українська історична та художня література, яка за змістом і спрямованістю не відповідає кремлівській пропаганді, а також шкільні підручники з історії [64]. В Мелітополі в бібліотеці ім. В. Стуса, що розташовувалася при храмі Святителя Петра Могили, було вилучено та спалено близько 100 книжок, подарованих представниками діаспори з Канади та США.

Окупанти воюють не тільки з живими, вони цілеспрямовано руйнують меморіали й пам'ятники. Так, було сплюндровано меморіальний центр Голокосту в Дробицькому Яру під Харковом (іл. 12), знищено меморіал В. Сліпака в Донецькій обл., пам'ятник загиблим воюючим ЗСУ на Київщині та багато інших [65]. На окупованих територіях перейменовують вулиці й міста, встановлюють або відновлюють пам'ятники радянським діячам, а також учасникам так званої «СВО» та ін.

Унаслідок підриву російськими окупантами греблі Каховської ГЕС під водою опинилися майже півтори сотні пам'яток архітектури та археології, музеї півдня України. У м. Олешки затопило будинок художниці П. Райко (іл. 13), чию творчість ставлять поряд зі спадщиною К. Білокур і М. Примаченко. Від підтоплення постраждали й будинок-музей письменника Остапа Вишні, Корсунський монастир XVIII ст., місця розкопок середньовічних Тягинської фортеці та міста-порту Олешія [66].

Більшість країн світу підтримують Україну в її справедливій боротьбі. Міжнародний кримінальний суд, створений у 1998 р. згідно з положеннями Римського статуту, кваліфікує дії, спрямовані проти культурних цінностей, як злочини проти людяності та воєнні злочини, що засвідчено у ст. 8 [67]. ЮНЕСКО об'єднала зусилля з супутниковим центром ООН (UNOSAT) для створення платформи з відстеження ушкоджень культурних об'єктів в Україні та формує базу руйнувань культурної спадщини.

Відразу після початку повномасштабної війни очільниця ЮНЕСКО заявила, що культурна спадщина України повинна бути збережена не тільки «як свідчення минулого, але також як каталізатор миру і згуртованості в майбутньому, які міжнародне співтовариство зобов'язане захищати та зберігати» [56]. 18 березня 2022 р. Комітет ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту провів позачергове засідання для обговорення ситуації. Під час роботи 216-ї сесії Виконавчої ради ЮНЕСКО у травні 2023 р. ухвалено рішення щодо продовження надзвичайної допомоги нашій країні [68].

Міжнародні організації, що відповідають за збереження культурних цінностей, постійно обговорюють та вдосконалюють механізми підтримки. 9 березня

Лл. 1. Експонати з України, виставлені в Музеї Алларда Пірсона (Амстердам, 2014 р.)

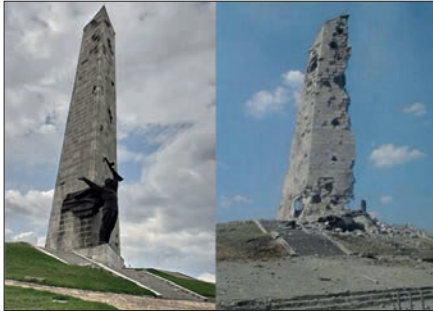
Лл. 2. Будівництво амфітеатру на території Херсонеса

Лл. 3. Ханський палац у Бахчисараї

Лл. 4. Госпітальний курган і знахідки з нього

Ил. 5. Меморіальний комплекс «Са-
вур-Могила»

Ил. 6. Художній музей ім. А. Куїнджі (Маріуполь)

Ил. 7. Чуринги з Кам'яної Могили на виставці у Херсонесі

Ил. 8. Спасо-Преображенський кафедраль-
ний собор (Одеса) ▶

Ил. 9. Чернігівська обласна дитяча бібліотека (колишній будинок В. Тарновського, XIX ст.)

Ил. 10. Будинок культури в м. Ірпінь

Ил. 11. Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва

Ил. 12. Меморіал жертвам Голокосту у Дробицькому Яру

Ил. 13. Підтоплений будинок художниці П. Райко

2022 р. у зверненні створеного у Львові Центру порятунку культурної спадщини України перелічено матеріальні та фінансові потреби. Мережа європейських музейних організацій (NEMO) надає інформацію про доступну підтримку з усіх куточків Європи для українських музеїв. У березні 2022 р. з ініціативи директора Музею Варшавського повстання Я. Олдаковського 26 польських музейних інституцій створили Комітет допомоги музеям України [69].

Важливий спосіб збереження культурних цінностей для майбутнього — оцифрування колекцій. Платформа Europeana виступила з заявою про підтримку України у відображенні оцифрованих збірок української культурної спадщини. Проєкт «Збережемо українську культурну спадщину онлайн» (SUCNO) згуртував понад 1300 бібліотекарів, архівістів, дослідників і програмістів, щоб ідентифікувати та архівувати об'єкти, оцифрувавши дані в установах культурної спадщини України, що опинилися під загрозою. Цьому також активно допомагає створений Польщею й Литвою у 2022 р. міжнародний фонд «Люблінський трикутник» [70]. Надзвичайний фонд спадщини ЮНЕСКО (Heritage in Emergency Fund) у травні 2023 р. схвалив проєкт допомоги Міністерству культури та інформаційної політики України на 1,5 млн дол. для розвитку інструментів цифровізації у сфері культурної спадщини. Смітсонівський інститут, Фонд Костюшка зі США й польський фонд «Фольковіско» придбали для одного зі львівських музеїв на зібрані у Сполучених Штатах гроші зволожувачі й осушувачі повітря, генератори озону. Допомогу у вигляді обладнання від американських фондів отримують понад 30 музеїв не лише у Львові, але й у Києві, Одесі, Харкові, Дніпрі, Запоріжжі, Кривому Розі [71].

У грудні 2023 р. в Парижі громадська організація «Кримський інститут стратегічних досліджень» та Інститут археології НАН України презентували проєкт «Культурна спадщина постраждалої від війни України», де, відповідно до Гаазької конвенції 1954 р. та двох протоколів до неї, було представлено результати документування впродовж року порушень міжнародного гуманітарного права у сфері захисту культурної спадщини [72].

Ведеться робота щодо документування злочинів із метою притягнення Росії до відповідальності. На початку 2023 р. Міністерство культури та інформаційної політики України й Національне агентство з питань запобігання корупції створили робочу групу «Art Sanct Task Force», яка розпочала роботу із запобігання незаконній торгівлі предметами мистецтва, викраденими російськими військами на території України [73].

Із загрозою тотального нищення прийшло усвідомлення важливості документування та збору інформації про об'єкти культури. Український культурний фонд у квітні 2022 р. запустив інтерактивну «Мапу культурних втрат», а громадська організація «Фонд підтримки фундаментальних досліджень» проводить моніторинг злочинів проти матеріальної та нематеріальної культурної спадщини (у грудні 2023 р. презентовано звіт за його результатами).

Водночас світ продовжує відгороджуватися від країни-агресорки. Так, у квітні 2022 р. 46 держав-учасниць ЮНЕСКО відмовилися брати участь у роботі 45-ї сесії Комітету всесвітньої спадщини через те, що його очолювала Російська

Федерація. А у травні 2023 р. країни-учасниці ЮНЕСКО не обрали Росію до допоміжного комітету Конвенції 1970 р. на період 2023—2027 рр., який має відстежувати заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності.

Україна спільно зі своїми міжнародними партнерами має докласти всіх зусиль для притягнення до відповідальності винних у знищенні культурної спадщини та для відшкодування завданих збитків. Наша країна звернулася до країн-учасниць ЮНЕСКО й Міжнародної ради музеїв розглянути питання про реституцію. При цьому однією з її форм має бути заміна культурних цінностей, втрачених у результаті бойових дій, на аналогічні об'єкти. Так, наприклад, за зруйнований Художній музей ім. А. Куїнджі в Маріуполі Російська Федерація повинна передати Україні аналогічні втраченим живописні полотна зі своїх колекцій та відшкодувати вартість сплюндрованої споруди або побудувати нову.

Окремий момент — кримінальна відповідальність фізичних осіб, російської політичної верхівки, військовиків, окупаційних адміністрацій, керівників культурної сфери за вчинення або співучасть у воєнних злочинах, зокрема проти культурної спадщини України. Колабораціоністи теж мають бути притягнуті до відповідальності за дії на користь загарбників. Тому реституція культурних цінностей, власності фізичних та юридичних осіб, яка була знищена або незаконно експропрійована, має стати складовою претензій України до РФ [51]. Для цього потрібно ухвалити відповідний закон.

Україна має переорієнтувати свою пам'яткоохоронну діяльність на роботу в умовах воєнного протистояння, намітити чітку перспективу розвитку в майбутньому. Одним із важливих завдань у цьому напрямі є збереження науково-кадрового потенціалу, задіяного у сфері культури. Важливо посилити роботу щодо документального опрацювання фактів воєнних злочинів проти об'єктів культури для притягнення винних до відповідальності, відкриття кримінальних проваджень за фактами скоєних злочинів, що в майбутньому складе правову основу для претензій на рівні двосторонніх відносин та в міжнародних судах. Важливо також зосередити зусилля на розміщенні оцифрованої інформації на різноманітних електронних платформах. Це важливо як для поширення інформації про злочини Росії на міжнародному рівні, так й інформування організаторів аукціонів про ймовірну наявність викрадених росіянами українських об'єктів.

Із метою посилення правової відповідальності за руйнування та знищення культурних об'єктів під час війни й на тимчасово окупованих територіях, слід ініціювати зміни та доповнення до міжнародного законодавства у сфері культури, добитися внесення в міжнародне право санкційних механізмів, що діятимуть навіть у разі неприєднання держави-агресорки до відповідного міжнародного документа. Важливо вже тепер ініціювати виключення Росії з міжнародних культурних організацій, таких як ЮНЕСКО, Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS), Міжнародний центр вивчення питань збереження й відновлення культурних цінностей (ICCROM) та ін. Для захисту культурних цінностей необхідно створити спеціалізований орган, на зразок тих, що діяли до війни

(Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, 1992—1999 рр.; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, 2000—2011 рр.). У структурі Збройних сил України, відповідно до ст. 7 Гаазької конвенції 1954 р., доцільно створити спеціалізований підрозділ, який мав би займатися захистом культурних цінностей. Після ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (21 серпня 2024 р.) необхідно активізувати вимоги до країни-агресорки щодо доступу українських і міжнародних експертів до об'єктів для спостереження за їх поточним станом.

* * *

Збройна агресія Росії проти України загрожує не тільки нашій державі, а й усьому цивілізованому світу. Виявом безпрецедентної підтримки, жестом доброї волі та солідарності з українським народом стала допомога міжнародних організацій у захисті пам'яток культурної спадщини, яка розгорнулася від перших днів повномасштабної війни. Водночас чітко проявилися вади міжнародної системи захисту культурної спадщини, слабкість правових норм у справі притягнення до відповідальності й покарання за злочини. Тому у сучасних умовах важливим видається об'єднання зусиль держави, пам'яткоохоронних і громадських організацій, міжнародних партнерів щодо посиленої роботи з пошуку шляхів виправлення й подолання цих негативних явищ. Нагальною потребою постає створення електронної бази культурних надбань, розгортання широкої програми фіксації інформації про злочини Російської Федерації проти культурної спадщини України, відновлення та реституція, що допоможе в майбутньому притягнути до відповідальності винних на міжнародному рівні й повернути або відшкодувати втрачені чи знищені культурні цінності.

Неабияке значення має запобігання незаконному вивезенню артефактів, їх виявлення та повернення. При цьому варто прискорити розробку заходів з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини або таких, що були переміщені (релоковані), переорієнтувавши роботу державної пам'яткоохоронної системи відповідно до поточних обставин. Доцільно звернутися до світового досвіду управління пам'ятками у кризових ситуаціях. Вже сьогодні слід розробляти заходи з культурного відродження тимчасово окупованих територій, повернення викраденого. Захист та відновлення постраждалих від війни об'єктів культурної спадщини постає важливим фактором, від якого залежить повноцінне існування України як держави, а українців — як нації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Rymyskyi Statut Mizhnarodnoho Kryminalnoho Sudu. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [in Ukrainian]. [Римський статут Міжнародного кримінального суду. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 19.03.2024)].
2. Zakon Ukrainy «Pro pryiednannia Ukrainy do Druhoho protokolu do Haazkoï konventsii pro zakhyst kulturnykh tsinnosteï u razi zbroinoho konfliktu 1954 r.». *Vidomosti Verk-*

- bovnoi Rady*. 2020. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text> [in Ukrainian].
[Закон України. «Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р.». *Відомості Верховної Ради*. 2020. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text> (дата звернення: 15.03.2024)].
3. Sysak, I. «Znyshchennia ukrainskoi kultury ye kliuchovym elementom rosiiskoi ahresii»: pismennyk Deiv Eggers. *Radio Svoboda*. 07.12.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoji-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html> [in Ukrainian]. [Сисак І. «Знищення української культури є ключовим елементом російської агресії»: письменник Дейв Еггерс. *Радіо Свобода*. 07.12.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/eggers-zvit-vtraty-ukrayinskoji-kultury-ahresiya-rosiyi/32164637.html> (дата звернення: 03.03.2024)].
  4. Cultural Heritage and Mass Atrocities. Ed. by J. Cuno and Th.G. Weiss. Los Angeles: Getty Publications, 2022. 648 p. URL: <https://www.getty.edu/publications/cultural-heritage-mass-atrocities/> (дата звернення: 04.03.2024).
  5. Zakon Ukrainy «Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy». *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2018. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian]. [Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.03.2024)].
  6. Konventsiiia pro okhoronu vsesvitnoi kulturnoi i pryrodnoi spadshchyny. *Verkhovna Rada Ukrainy*. 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text [in Ukrainian]. [Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. *Верховна Рада України*. 04.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 15.03.2024)].
  7. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian]. [Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 15.03.2024)].
  8. Akulenko, V.I. Terminy yak mezhi mizhnarodno-pravovykh poniat «restytutsiia» i «restytutsiia kulturnykh tsinnosteï». *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*. Kyiv. 2013. 24: 284-295 [in Ukrainian]. [Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 24. С. 284—295].
  9. Mazur, T.V. Implementatsiia mizhnarodno-pravovykh norm shchodo zakhystu kulturnykh tsinnosteï u vypadku zbroinykh konfliktiv u zakonodavstvo Ukrainy. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*. Odesa, 2019. 4/3: 152-156 [in Ukrainian]. [Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2019. Вип. 4/3. С. 152—156].
  10. Usenko, O. Formuvannia systemy spetsialnoho zakonodavstva u sferi okhorony kulturnoi spadshchyny. *Visnyk prokuratury*. 2009. 4: 78-84 [in Ukrainian]. [Усенко О. Формування системи спеціального законодавства у сфері охорони культурної спадщини. *Вісник прокуратури*. 2009. № 4. С. 78—84].
  11. Gamboni, D. World Heritage: Shield or Target? *The Getty Conservation Institute Newsletter*. Los Angeles, 2001. 16/2: 5-11.

12. Teijgeler, R. Preserving cultural heritage in times of conflict. *Preservation management for libraries, archives and museums*. London, 2006. 133-165.
13. Milligan, A. Targeting Cultural Property: The Role of International Law. *Journal of Public and International Affairs*. 2008. Vol. 19. 5: 91-106.
14. Kot, S. Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosteï u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX — poch. XXI st.). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.].
15. Zi shchytom chy na shchytï?: Zakhyst kulturnykh tsinnosteï v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy. Ed. A.P. Bushchenko. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Зі щитом чи на щиті?: Захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України. За заг. ред. А.П. Бущенко. Київ, 2016. 72 с.].
16. Panelna dyskusiia «Viina Rosii proty Ukrainy 2014—2022 rr.: istorychna retrospektyva i sprobï naukovoi refleksii» (19—20 travnia 2022 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*. 2022. 4: 4-54 [in Ukrainian].
[Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014—2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19—20 травня 2022 р.). Укл. О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 4—54].
17. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshynu: Dialohy z istorykami. U 3 kh. Kyiv, 2022. Kn. 1 [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками. У 3 кн. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. Кн. 1. 802 с.].
18. Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka: analitychna dopovid. V. Potapenko, Yu. Tyshchenko, Yu. Kaplan...; ed. V. Potapenko. Kyiv: NISD, 2023 [in Ukrainian].
[Культурна спадщина та національна безпека: аналітична доповідь. В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.; за ред. В. Потапенка. Київ: НІСД, 2023. 58 с.].
19. Tarasenko, N. Viina z Rosiieiu: vtraty i ryzyky dlia kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Sbliakhy rozvytku ukrainskoi nauky: suspilnyi diskurs*. 2023. 9(91): 7-25 [in Ukrainian].
[Тарасенко Н. Війна з Росією: втрати і ризики для культурної спадщини України. *Шляхи розвитку української науки: суспільний дискурс*. 2023. № 9(91) жовтень. С. 7—25].
20. Chernyshuk, P. Muzei ta nematerialna kulturna spadshchyna Ukrainy pid prytsilom: vidbulasia prezentatsiia zvitû. *Yurydychna hazeta online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/muzei-ta-nematerialna-kulturna-spadshchina-ukrayini-pid-pricilom-vidbulasya-prezentaciya-zvitu.html> [in Ukrainian].
[Чернишук П. Музеї та нематеріальна культурна спадщина України під прицілом: відбулася презентація звіту. *Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/muzei-ta-nematerialna-kulturna-spadshchina-ukrayini-pid-pricilom-vidbulasya-prezentaciya-zvitu.html> (дата звернення: 03.03.2024)].
21. Kulturna spadshchyna Ukrainy pid chas viiny: posylennia holosiv ukrainskykh ekspertiv. *Ukraine crisis media center*. URL: <https://uacrisis.org/uk/announce/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-pid-chas-viiny-posylennya-golosiv-ukrayinskykh-ekspertiv> [in Ukrainian].
[Культурна спадщина України під час війни: посилення голосів українських експертів. *Ukraine crisis media center*. URL: <https://uacrisis.org/uk/announce/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-pid-chas-viiny-posylennya-golosiv-ukrayinskykh-ekspertiv> (дата звернення: 04.10.2024)].
22. Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii. *Materialy Krubloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh diï: zabrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016 [in Ukrainian].

- [Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації. *Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 90 с.]
23. Крым — tse Ukraina: stratehiia deokupatsii ta reintehratsii. *Materialy Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho krubloho stolu (m. Odesa, 24 liutoho 2023 roku)*. Odesa, 2023 [in Ukrainian].
[Крим — це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції. *Матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року)*. Одеса, 2023. 322 с.]
24. Yurko, S., Mykolenko, V., Khaliavka, Yu. Zasoby vidshkoduvannia shkody kulturno-istorichnoi spadshchyni Ukrainy vnaslidok rosiisko-ukrainskoi viiny. *Materialy V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Kulturno-istorichna spadshchyna Ukrainy: perspektivy doslidzhennia ta tradytsii zberezhenia» (z mizhnarodnoiu uchastiu) (m. Cherkasy, ChDTU, 20—21 zhovtnia 2022 r.)*. Cherkasy, 2022. 21-24 [in Ukrainian].
[Юрко С., Миколенко В., Халіявка Ю. Засоби відшкодування шкоди культурно-історичній спадщині України внаслідок російсько-української війни. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20—21 жовтня 2022 р.)*. Черкаси, 2022. С. 21—24].
25. Ivanova, N., Pestretsova, O. Pravovi aspektu zberezhenia kulturnoi spadshchyni v umovakh viiny. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. 2022. 64: 28-42 [in Ukrainian].
[Іванова Н., Пестрецова О. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 28—42].
26. Mazur, T.V. Implementatsiia mizhnarodno-pravovykh norm shchodo zakhystu kulturnykh tsinnosti u vypadku zbroinykh konfliktiv u zakonodavstvo Ukrainy. *Pivdenoukrainskyi pravnychnyi chasopys*. 2019. 4/3: 152-156 [in Ukrainian].
[Мазур Т.В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 4/3. С. 152—156].
27. Novosad, M., Bilous, S., Tereshkun, O., & Borysevych, L. Ruinuvannia kulturnoi spadshchyni Ukrainy v umovakh viiny yak problema: filosofsko-kulturolohichniy aspekt. *Osvitnii dyskurs*. 2022. 39(1-3): 62-76. URL: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39\(1-3\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-5) [in Ukrainian].
[Новосад М., Білоус С., Терешкун О., & Борисевич Л. Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект. *Освітній дискурс*. 2022. Вип. 39(1-3). С. 62—76. URL: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39\(1-3\)-5](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.39(1-3)-5) (дата звернення: 03.10.2024)].
28. Kryvolapov, B. Zakhyst kulturnykh tsinnosti v umovakh ahresii Rosiiskoi Federatsii. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosyny*. 2022. 2(56): 100-102 [in Ukrainian].
[Криволапов Б. Захист культурних цінностей в умовах агресії Російської Федерації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини*. 2022. Вип. 2(56). С. 100—102].
29. Sklenar, I. Znyshchennia muzeinoi spadshchyni rosiiskym ahresorom u 2022 rotsi: za materialamy mas-media. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir*. 2023. 1(11): 72-88. URL: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279571](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279571) [in Ukrainian].
[Скленар І. Знищення музейної спадщини російським агресором у 2022 році: за матеріалами мас-медіа. *Український інформаційний простір*. 2023. Вип. 1(11). С. 72—

88. URL: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(11\).2023.279571](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279571) (дата звернення: 03.10.2024)].
30. Rishniak, O. Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX — pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 159-173 [in Ukrainian].
[Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX — початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159—173].
31. Narozhna, O.V. Do pytannia rozsliduvannia poshkodzhennia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Serii Pravo*. 2023. T. 2. 78: 282-286 [in Ukrainian].
[Нарожна О.В. До питання розслідування пошкодження об'єктів культурної спадщини в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Право»*. 2023. Т. 2. № 78. С. 282—286].
32. Skus, O., Dzhahunova, O. Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy v umovakh ekzysyent-siinoho vyklyku. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: Serii Istorii*. 2024. 47: 99-108 [in Ukrainian].
[Скус О., Джагунова О. Історико-культурна спадщина України в умовах екзистенційного виклику *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського: Серія «Історія»*. 2024. Вип. 47. С. 99—108].
33. Chernets, V., Dodonov, R. Zakhyst kulturnoi spadshchyny v umovakh povnomashtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: uroky i perspektyvy. *Visnyk NDIU*. 2023. 1: 47-61 [in Ukrainian].
[Чернець В., Додонов Р. Захист культурної спадщини в умовах повномасштабної російсько-української війни: уроки і перспективи. *Вісник НДІУ*. 2023. № 1. С. 47—61].
34. Kuznetsova, L. Muzei Ukrainy v umovakh rosiiskoi zbroinoi ahresii. *Pytannia kulturolo-hii*. 2023. 42: 182-194 [in Ukrainian].
[Кузнецова Л. Музеї України в умовах російської збройної агресії. *Питання культурології*. 2023. Вип. 42. С. 182—194].
35. Kot, S.I. Problemy zakhystu kulturnykh tsinnosti na okupovanykh terytoriiakh Krymu ta m. Sevastopolia. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy krugloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 7-24 [in Ukrainian].
[Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 7—24].
36. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy». *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. № 26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [in Ukrainian].
[Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 26. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 03.03.2024)].
37. Kot, S. Sud shchodo «skifskoho zolota»: Shansy storin na tli mizhnarodnoho prava. *Ukrainska pravda*. 06.04.2015. URL: https://www.istprava.com.ua/articles/2015/04/6/148049/View_print/ [in Ukrainian].

- [Кот С. Суд щодо «скіфського золота»: Шанси сторін на тлі міжнародного права. *Українська правда*. 06.04.2015. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/04/6/148049/View_print/ (дата звернення: 05.03.2024)].
38. Strokova, L.V. Tak zvane «skifske zoloto» z krymskykh muzeiv: problema povernennia kulturnykh tsinnosti Ukrainy z Niderlandiv. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy krubloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektvyu zberezhennia ta vidnovlennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 39-44 [in Ukrainian].
[Строкова Л.В. Так зване «скіфське золото» з кримських музеїв: проблема повернення культурних цінностей України з Нідерландів. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 39—44].
39. Skifske zoloto povernuly v Ukrainu. De yoho zberihatymut. *BBS News Ukraina*. 28.11.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cevpz4gek0no> [in Ukrainian].
[Скіфське золото повернули в Україну. Де його зберігатимуть. *BBC News Україна*. 28 листопада 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cevpz4gek0no> (дата звернення: 01.02.2025)].
40. Kot, S. Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX — poch. XXI st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2020 [in Ukrainian].
[Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.].
41. Na terytorii Khersonesa okupanty zvodiat novyi amfiteatr. *Ukrinform*. 17.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3746609-na-teritorii-hersonesa-okupanti-zvodiat-novij-amfiteatr.html> [in Ukrainian].
[На території Херсонеса окупанти зводять новий амфітеатр. *Укрінформ*. 17.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3746609-na-teritorii-hersonesa-okupanti-zvodiat-novij-amfiteatr.html> (дата звернення: 21.03.2024)].
42. Kirilenko odernul Putina. *Minprom*. 02.08.2015. URL: <http://minprom.ua/news/190037.html> [in Russian].
[Кириленко одернул Путина. *Минпром*. 02.08.2015. URL: <http://minprom.ua/news/190037.html> (дата звернення: 21.03.2024)].
43. Yashnyi, D., Ablialimova-Chyihoz, E. Povnomasshtabna ahresiiia RF proty Ukrainy 2022. *Kulturna spadshchyna. Krymskyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. URL: <https://ciss.org.ua/ua/russian-invasion.html> [in Ukrainian].
[Яшний Д., Аблялімова-Чийгоз Е. Повномасштабна агресія РФ проти України 2022. *Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://ciss.org.ua/ua/russian-invasion.html> (дата звернення: 21.03.2024)].
44. Podoloiak, K. Pidrobka, a ne restavratsiia. Chomu krymchany ne vpiznaiut Khanskyi palats v Bakhchysarai. *Krym. Realii*. 27.06.2024. URL: <https://ua.krymr.com/a/restavratsia-khanskyi-palats-bakhchysarai-krym/33010978.html> [in Ukrainian].
[Подолояк К. Підробка, а не реставрація. Чому кримчани не впізнають Ханський палац в Бахчисарі. *Крим. Реалії*. 27 червня 2024. URL: <https://ua.krymr.com/a/restavratsia-khanskyi-palats-bakhchysarai-krym/33010978.html> (дата звернення: 04.10.2024)].

45. Skollon, M. Vid skifiv do hotiv: Rosiia-«maroder» bahatiie, rozkopuiuchy krymski arkeolohichni pamiatky. *Radio Svoboda*. 05.07.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/crimea-archaeological-treasures-russia/31341769.html> [in Ukrainian].
[Сколлон М. Від скіфів до готів: Росія-«мародер» багатіє, розкопуючи кримські археологічні пам'ятки. *Радіо Свобода*. 05.07.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/crimea-archaeological-treasures-russia/31341769.html> (дата звернення: 11.03.2024)].
46. Dudka, N. Okupanty vidnovliat nezakonni rozkopky u Kyz-Auli — Krymskotatarskyi Resursnyi Tsentr. *Suspilne Krym*. 07.10.2024. URL: <https://suspilne.media/crimea/763639-okupanti-vidnovlat-nezakonni-rozkopki-u-kiz-auli-krc/> [in Ukrainian].
[Дудка Н. Окупанти відновлять незаконні розкопки у Киз-Аулі — Кримськотатарський Ресурсний Центр. *Суспільне Крим*. 07.10.2024. URL: <https://suspilne.media/crimea/763639-okupanti-vidnovlat-nezakonni-rozkopki-u-kiz-auli-krc/> (дата звернення: 04.10.2024)].
47. Z okupovanoho Krymu v Moskvu perevezly 38 kartyn Aivazovskoho. *Hlavkom*. 12.07.2016. URL: <http://glavcom.ua/news/z-okupovanogo-krymu-vmoskvu-perevezli-38-kartin-ayvazovskogo-361296.html> [in Ukrainian].
[З окупованого Криму в Москву перевезли 38 картин Айвазовського. *Главоком*. 12.07.2016. URL: <http://glavcom.ua/news/z-okupovanogo-krymu-vmoskvu-perevezli-38-kartin-ayvazovskogo-361296.html> (дата звернення: 11.03.2024)].
48. Tytova, O.M. Kulturna spadshchyna Krymu ta Donbasu za suchasnykh umov: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia. *Kulturni tsinnosti Krymu i Donbasu v umovakh viiny ta okupatsii: Materialy krugloho stolu «Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Shkodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhennia ta vidnovlennia»*; m. Kyiv, 12 lystopada 2015 r. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 25-32 [in Ukrainian].
[Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження. *Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Шкоду України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»*; м. Київ, 12 листопада 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 25—32].
49. Zruinovano holovnyi muzei istorii Donechchyny. *Istorychna pravda*. 17.04.2024. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/> [in Ukrainian].
[Зруйновано головний музей історії Донеччини. *Історична правда*. 17.04.2024. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/> (дата звернення: 11.03.2024)].
50. Pohuliaievskiy, M. Zvychainyi donetskyi kontstabil: Yak tsentr suchasnoho mystetstva «Izoliatsiia» peretvoryvsia na kativniu. *Zaxid.Net*. 13.05.2021. URL: https://zaxid.net/pidpilna_vyuznitsya_izolyatsiya_u_donetsku_fakti_foto_katuvannya_n1518832 [in Ukrainian].
[Погуляєвський М. Звичайний донецький концтабір: Як центр сучасного мистецтва «Ізоляція» перетворився на катівню. *Zaxid.Net*. 13.05.2021. URL: https://zaxid.net/pidpilna_vyuznitsya_izolyatsiya_u_donetsku_fakti_foto_katuvannya_n1518832 (дата звернення: 22.03.2024)].
51. Savchenko, Ya., Korotkyy, T. Zlochyny proty kultury: shcho kazhe mizhnarodne pravo pro vidpovidalnist Rosii za znyshchenu spadshchynu?. *LB.ua. Doroslyi pohliad na svit*. 22.07.2022. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_proti_kulturi_shcho_kazhe.html [in Ukrainian].
[Савченко Я., Короткий Т. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність Росії за знищену спадщину?. *LB.ua. Дорослий погляд на світ*. 22.07.2022. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_proti_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 22.03.2024)].

52. IV Konventsia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei: Polozhennia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text [in Ukrainian].
[IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 22.03.2024)].
53. V Ukraini cherez rosijsku ahresiiu poskodzheni 1 tysiacha 333 pamiatky kulturnoi spadshchyny. *Ukrinform*. 01.02.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3955282-v-ukraini-cerez-rosijsku-agresiu-poskodzheni-1-tisaca-333-pamatki-kulturi.html> [in Ukrainian].
[В Україні через російську агресію пошкоджені 1 тисяча 333 пам'ятки культурної спадщини. *Укрінформ*. 01.02.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3955282-v-ukraini-cerez-rosijsku-agresiu-poskodzheni-1-tisaca-333-pamatki-kulturi.html> (дата звернення: 01.02.2025)].
54. Dubrovenko, A. Dva roky viiny — yaki zbytky Ukrainy vid vtorhnennia RF ta reitynh naibilsh postrazhdalikh oblastei. *Novyny Live*. 24.02.2024. URL: <https://fin.novyny.live/dva-roki-viini-iaki-zbitki-ukrayini-vid-vtorgnennia-rf-ta-reiting-naibilsh-postrazhdalikh-oblastei-154222.html> [in Ukrainian].
[Дубровенко А. Два роки війни — які збитки України від вторгнення РФ та рейтинг найбільш постраждалих областей. *Новини Live*. 24.02.2024. URL: <https://fin.novyny.live/dva-roki-viini-iaki-zbitki-ukrayini-vid-vtorgnennia-rf-ta-reiting-naibilsh-postrazhdalikh-oblastei-154222.html> (дата звернення: 22.03.2024)].
55. Skilky koshtiv znadobytisia Ukraini dlia vidnovlennia kultury y turyzmu: pidrakhunok YuNESKO. *TSN*. 09.03.2024. URL: <https://1plus1.ua/novyny/skilki-kostiv-znadobitsa-ukraini-dla-vidnovlenna-kulturi-j-turizmu-pidrahunok-unesko> [in Ukrainian].
[Скільки коштів знадобиться Україні для відновлення культури й туризму: підрахунок ЮНЕСКО. *TCH*. 09.03.2024. URL: <https://1plus1.ua/novyny/skilki-kostiv-znadobitsa-ukraini-dla-vidnovlenna-kulturi-j-turizmu-pidrahunok-unesko> (дата звернення: 22.03.2024)].
56. Pasikovska-Shnass, M. Viina Rosii proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Doslidnytska sluzhba Yevropeiskoho parlamentu*. 01.04.2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf [in Ukrainian].
[Пасіковська-Шнасс М. Війна Росії проти культурної спадщини України. *Дослідницька служба Європейського парламенту*. 01.04.2022. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf (дата звернення: 21.03.2024)].
57. Denysiaka, O. Okupanty spalyly muzei z robotamy Marii Pryimachenko. *Lvivskyi portal*. 28.02.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/02/28/okupanty-spalyly-muzej-z-robotamy-marii-prymachenko> [in Ukrainian].
[Денисяк О. Окупанти спалили музей з роботами Марії Приймаченко. *Львівський портал*. 28.02.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/02/28/okupanty-spalyly-muzej-z-robotamy-marii-prymachenko> (дата звернення: 20.03.2024)].
58. Vodiany, A. Rossiya vykrala skifskoe zoloto z muzeiu v okupovanomu Melitopoli. *Ligza.net*. 11.05.2022. URL: <https://news.ligza.net/ua/culture/news/rossiya-ukrала-skifskoe-zoloto-iz-muzeya-v-okkupirovannom-melitopole> [in Ukrainian].
[Водяний А. Росія викрала скіфське золото з музею в окупованому Мелітополі. *Ligza.net*. 11.05.2022. URL: <https://news.ligza.net/ua/culture/news/rossiya-ukrала-skifskoe-zoloto-iz-muzeya-v-okkupirovannom-melitopole> (дата звернення: 20.03.2024)].
59. Khersonskiy khudozhnii muzej identyfikuvav shche odnu vykradenu rosiianamy kartynu. *Ukrinform*. 17.09.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3906585-hersonskij-hudoznij-muzej-identifikuvav-se-odnu-vikradenu-rosianami-kartynu.html> [in Ukrainian].

- [Херсонський художній музей ідентифікував ще одну викрадену росіянами картину. *Укрінформ*. 17.09.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3906585-her-sonskij-hudoznij-muzej-identifikuvav-se-odnu-vikradenu-rosianami-kartinu.html> (дата звернення: 01.02.2025)].
60. Hospodarenko, O. Pryvlasnennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy: yak rosiiany peretvoryly Kamianu Mohylu na viiskovyi trofei. *Novynarnia: Novynu Ukrainy shcho voiuie*. 15.12.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/12/15/kamyana-mogyala/> [in Ukrainian].
[Господаренко О. Привласнення культурної спадщини України: як росіяни перетворили Кам'яну Могилу на військовий трофей. *Новинарня: Новини України що воює*. 15.12.2023. URL: <https://novynarnia.com/2023/12/15/kamyana-mogyala/> (дата звернення: 01.02.2025)].
61. Yakobchuk, A. V Ukraini cherez viinu poshkodzheno shchonaimenshe 613 kultovykh budivel. *Slovo pro slovo*. 04.01.2025. URL: <https://slovoproslovo.info/damaged-religious-buildings-in-ukraine/> [in Ukrainian].
[Якобчук А. В Україні через війну пошкоджено щонайменше 613 культових будівель. *Слово про слово*. 04.01.2025. URL: <https://slovoproslovo.info/damaged-religious-buildings-in-ukraine/> (дата звернення: 01.02.2025)].
62. My pamiataiemo: Znyshcheni rosiiskymy okupantamy islamskyi kulturnyi tsentr v Sievierodonetsku. *Sievierodonetska viiskova administratsiia Sievierodonetskoho raionu Luhanskoï oblasti: Ofitsiyni veb-sait*. 26.07.2023. URL: https://sed-rada.gov.ua/novini-mista/mi-pamyataiemo-znishcheniy-rosiyskimi-okupantami-islamskiy-kulturniy-centr-v-sievierodonecku_26-07-2023 [in Ukrainian].
[Ми пам'ятаємо: Знищений російськими окупантами ісламський культурний центр в Северодонецьку. *Северодонецька військова адміністрація Северодонецького району Луганської області: Офіційний веб-сайт*. 26.07.2023. URL: https://sed-rada.gov.ua/novini-mista/mi-pamyataiemo-znishcheniy-rosiyskimi-okupantami-islamskiy-kulturniy-centr-v-sievierodonecku_26-07-2023 (дата звернення: 01.02.2025)].
63. Yakykh zbytkiv kulturnii spadshchyni Ukrainy zavdala rosiiska ahresiia. *Finance. UA*. 24.02.2024. URL: <https://news.finance.ua/ua/yakyh-zbytkiv-kul-turniy-spadshhyni-ukrainy-zavdala-rosiys-ka-ahresiya> [in Ukrainian].
[Яких збитків культурній спадщині України завдала російська агресія. *Finance. UA*. 24.02.2024. URL: <https://news.finance.ua/ua/yakyh-zbytkiv-kul-turniy-spadshhyni-ukrainy-zavdala-rosiys-ka-ahresiya> (дата звернення: 01.02.2025)].
64. Karlovskiy, D. Okupanty na zakhoplenykh terytoriiakh boriutsia z pidruchnykamy istorii, Stusom i Banderoiu. *Ukrainska pravda*. 24.03.2022. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/03/24/7334252/> [in Ukrainian].
[Карловський Д. Окупанти на захоплених територіях борються з підручниками історії, Стусом і Бандерою. *Українська правда*. 24.03.2022. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/03/24/7334252/> (дата звернення: 24.03.2024)].
65. Mykhailova, O.Yu. Pamiatnyky Ukrainy, zruinovani ta poshkodzheni okupantamy u perebihu rosiisko-ukrainskoï viiny. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf [in Ukrainian].
[Михайлова О.Ю. Пам'ятники України, зруйновані та пошкоджені окупантами у перебігу російсько-української війни. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/vtratiks_pamyatniki_mikhaylova_270422.pdf (дата звернення: 05.04.2024)].
66. Dolia kulturnykh pam'iatok Khersonshchyny: bezpovornoto znyshcheni, peremishcheni vodoiu ta ponyshcheni eroziieiu. *Radio Kultura*. 08.06.2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=101621> [in Ukrainian].
[Доля культурних пам'яток Херсонщини: безповоротно знищені, переміщені водою та понищені ерозією. *Радіо Культура*. 08.06.2023. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=101621> (дата звернення: 05.04.2024)].

67. Trying individuals for genocide, war crimes, crimes against humanity, and aggression. *International Criminal Court*. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/core-legal-texts> (дата звернення: 05.04.2024).
68. Dzharparova, E. Vykonavcha rada YuNESKO pidtrymala rishennia shchodo prodovzhenia nadzvychainoi dopomohy Ukraini. *Uriadovi portal*. 22.05.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/emine-dzharparova-vykonavcha-rada-iunesko-pidtrymala-rishennia-shchodo-prodovzhennia-nadzvychainoi-dopomohy-ukraini> [in Ukrainian].
[Джапарова Е. Виконавча рада ЮНЕСКО підтримала рішення щодо продовження надзвичайної допомоги Україні. *Урядовий портал*. 22.05.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/emine-dzharparova-vykonavcha-rada-iunesko-pidtrymala-rishennia-shchodo-prodovzhennia-nadzvychainoi-dopomohy-ukraini> (дата звернення: 06.04.2024)].
69. Kramar, R. Polski muzeinyky dopomahaiut muzeiam v Ukraini. *Culture.Pl*. 08.06.2022. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini> [in Ukrainian].
[Крамар Р. Польські музейники допомагають музеям в Україні. *Culture.Pl*. 08.06.2022. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini> (дата звернення: 05.04.2024)].
70. Krainy Liublinskoho trikutnyka pochaly spivpratsiu z otsyfruvannia kulturnoi spadshchynu Ukrainy. *Ukrinform*. 06.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3482272-kraini-lublinskogo-trikutnyka-pocali-spivpracu-z-ocifruvanna-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> [in Ukrainian].
[Країни Люблінського трикутника почали співпрацю з оцифрування культурної спадщини України. *Ukrinform*. 06.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3482272-kraini-lublinskogo-trikutnyka-pocali-spivpracu-z-ocifruvanna-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> (дата звернення: 06.04.2024)].
71. Amerykanski ta polski orhanizatsii dopomahaiut riatuvaty ukrainsku kulturnu spadshchynu. *Radio Svoboda*. 23.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dopomoha-spadshchyna-viyna-kultura/32291369.html> [in Ukrainian].
[Американські та польські організації допомагають рятувати українську культурну спадщину. *Radio Svoboda*. 23.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dopomoha-spadshchyna-viyna-kultura/32291369.html> (дата звернення: 05.04.2024)].
72. U Paryzhi prezentuvaly proiekt pro ruinuvannia kulturnoi spadshchynu Ukrainy v umovakh viiny. *Bukvy*. 14.12.2023. URL: <https://bukvy.org/u-paryzhi-prezentuvaly-proiekt-pro-ruinuvannya-kulturnoyi-spadshhynu-ukrayiny-v-umovah-vijny/> [in Ukrainian].
[У Парижі презентували проєкт про руйнування культурної спадщини України в умовах війни. *Букви*. 14.12.2023. URL: <https://bukvy.org/u-paryzhi-prezentuvaly-proiekt-pro-ruinuvannya-kulturnoyi-spadshhynu-ukrayiny-v-umovah-vijny/> (дата звернення: 05.04.2024)].
73. Minkult i NAZK pochynaiut poshuku vykradenykh z Ukrainy pid chas viiny predmetiv mystetstva. *Radio Svoboda*. 02.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-minkult-nazk-ukraiina-vukradeni-predmety-mystectva/32252101.html> [in Ukrainian].
[Мінкульт і НАЗК починають пошуки викрадених з України під час війни предметів мистецтва. *Radio Svoboda*. 02.02.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-minkult-nazk-ukraiina-vukradeni-predmety-mystectva/32252101.html> (дата звернення: 06.04.2024)].

Надійшла / Received 01.02.2025

Ihor VOZNYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor at the Department of Philosophy and Cultural Studies,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)

www.voznyj.igor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5808-7127>

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The aim is to analyze the scale of destruction of Ukraine's cultural heritage in the conditions of the Russo-Ukrainian war, which is increasing and reaching irreparable losses, to identify threats to Ukraine's cultural heritage sites, to consider facts indicating frequent violations of international treaties and conventions related to the protection of cultural values on temporarily occupied territories of Ukraine, and to develop possible ways of restoring the damaged cultural heritage in the post-war period, using the experience of countries that have experienced armed conflicts, which will help integrate Ukraine into the world cultural community. **The research methodology** is based on the application of general scientific methods of historical and logical research, methods of comparative and statistical analysis (when studying various stages of the Russo-Ukrainian war and the degree of destruction of cultural monuments), the principle of objectivity using historical-systemic and comparative-historical methods (when putting forward the use of the experience of other states that have historically passed the war phase), synergetic, cultural, and axiological approaches (to draw parallels of the historical-social and moral-spiritual variety), and cognitive principles. Documents systematizing the mechanisms of cultural heritage protection are studied based on content analysis methodology. **The scientific novelty** of the research lies in determining the reasons for attacks on Ukraine's cultural heritage sites, starting from covert aggression to the open phase of the war of Russia against the sovereign state of Ukraine from 2014 to 2024. Significant experience in overcoming the consequences of the destruction of cultural heritage in countries that have experienced armed conflicts has been analyzed. The activities of UNESCO and other international governmental and non-governmental organizations in improving international humanitarian law in the new conditions of global realities and developing effective mechanisms for protecting cultural heritage sites in the context of the Russian Federation's war against independent Ukraine have been considered. The problem of restitution of cultural values seized by the Russians in temporarily occupied territories has been analyzed. The main directions of the Ukrainian government's and other monument protection institutions' activities regarding the preservation, restoration of destroyed, and return of stolen cultural values and objects of cultural heritage in the conditions of war and post-war conditions have been outlined. **The main results.** The full-scale invasion of the Russian Federation in February 2022, as a continuation of the *hybrid war*, became the biggest challenge for Ukrainian culture throughout the existence of independent Ukraine. Contrary to the entire civilized world, the Russians violated the principles of international security. It has become a global geopolitical danger for world civilization. From the first days of the war, UNESCO and various state and non-governmental organizations of the countries of the world community supported our country in overcoming the destructive consequences of armed conflict regarding cultural heritage. The protection of cultural heritage sites as material evidence of the great history of Ukrainians and an integral part of the world's cultural heritage has become one of the strategic directions in countering Russian expansion. Various projects and grant programs are being developed for the preser-

vation and restoration of cultural objects, both in the territories controlled by Ukraine and temporarily occupied. At the same time, ideally, Ukraine should use the experience of effective protection of cultural heritage sites by those countries that once faced similar challenges, that is, were influenced by military actions. Ukraine should become the initiator and active participant in creating an effective system for protecting cultural heritage and developing modern mechanisms of international law related to this issue. Today, Ukrainian monument protection services, law enforcement agencies, and non-governmental organizations, in conditions of military confrontation, should strengthen monitoring of the situation in temporarily occupied territories and document crimes against cultural objects to subsequently demand from the Russian aggressor the return and restoration of lost material and non-material values. And this will inevitably happen because Ukraine will win. **The prospects for further studies** are determined by the relevance of studying mechanisms for accounting for lost cultural heritage sites and developing strategic directions for the preservation and restoration of such sites, taking into account global experience.

***Keywords:** cultural heritage, Russo-Ukrainian war, museums, religious and artistic buildings, international humanitarian law, UNESCO.*